

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN DİLİ TƏLİMİ PROSESİNDƏ KOMMUNİKATİV MƏDƏNİYYƏTİN FORMALAŞDIRILMASI

İxtisas: 5801.01 – Təlim və tərbiyənin nəzəriyyəsi və metodikası (Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası)

Elm sahəsi: Pedaqogika

İddiaçı: **Humay Arif qızı Alkişiyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2025

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Təlimin nəzəriyyəsi və metodikası şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent, Əməkdar müəllim
Ənvər Məhəmməd oğlu Abbasov

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Akif Kazım oğlu İmanlı

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Pəri Şəmsəddin qızı Paşayeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Böyükxanım İbrahim qızı Eminli

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.15 Dissertasiya Şurası

Dissertasiya Şurasının sədri:

tarix elmləri doktoru, professor
Cəfər Məmməd oğlu Cəfərov

Dissertasiya Şurasının
elmi katibi:

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Mələk Əlislam qızı Zamanova

Elmi seminarın sədri:

pedaqogika elmləri doktoru, professor
Nabat Beydulla qızı Cəfərova

TƏDQIQATIN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Gənc nəslin cəmiyyət üçün hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi formalaşdırılması ümumi təhsilin qarşısında qoyulmuş mühüm vəzifələrdəndir. Məhz bu təhsil pilləsində məktəbliləri gələcək həyata və əmək fəaliyyətinə hazırlamaq üçün ən zəruri bilik, bacarıq və vərdislər aşılır. Ümumi təhsilin məzmununun müəyyənləşdirilməsində başlıca rol oynayan bu həlledici xətt şagirdlərin dünyagörüşünün və mənəviyyatının inkişafına yönəlməklə onları müasir dövrün tələblərinə cavab verən səriştələrə yiyələndirir. Belə səriştələr arasında isə kommunikativlik xüsusi önəm kəsb edir.

Kommunikativlik nitq mədəniyyətinin mühüm göstəricilərindən, başqa sözlə, nitqin əsas funksiyalarından biri olub fərdlər arasında ünsiyyəti asanlaşdırır, onların anlaşqlı, səmimi əlaqə qurmalarına möhkəm zəmin yaradır. Bu vasitə ilə insanlar bir-biri ilə fikir mübadiləsi edir, məlumat verib almaqla təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında təsəvvürlərini zənginləşdirir, lazımi informasiyanı yeni nəslə ötürürlər. Bundan əlavə, insan kommunikativ əlaqə vasitəsilə hiss, arzu və istəklərini ifadə edir, başqalarının fikir, davranış və yanaşmalarına münasibət bildirir, onlara lazımi təsir göstərir. İnsanların ilkin kommunikativlik anlayışları öncə ailədə, daha sonra isə müxtəlif sosial mühitlərdə - bağça, məktəb və s. formalaşır.

Təbii ki, şagirdlərdə kommunikativ mədəniyyətin formalaşmasında “Azərbaycan dili” fənni müstəsna əhəmiyyət kəsb edir və ona görə də həm rəsmi dövlət sənədlərində, həm də metodik araşdırmalarda bu sahəyə xüsusi diqqət yetirilir.

Təkcə bunu demək kifayətdir ki, dilimizin saflaşdırılması, zamanın tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi, istifadə dairəsinin genişləndirilməsi məsələləri Ümummilli lider Heydər Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında”¹ 18 iyul 2001-ci il, “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haq-

¹ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyul 2001-ci il tarixli fərmanı. “Azərbaycan müəllimi” qəz., Bakı, 1-7 iyul 2001.

qında” 9 avqust 2001-ci il fərmanlarında, “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə”² 3 yanvar 2003-cü il, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 2012-ci il 23 may³, “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında” 2013-cü il 9 aprel⁴ və eləcə də “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” 17 iyul 2018-ci il tarixli⁵ sərəncamlarında, həmçinin “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” 2018-ci il 1 noyabr tarixli fərmanında⁶ xüsusi olaraq qabardılmışdır. Qeyd olunan bu rəsmi sənədlərin məzmunu, onların ana dilimizin inkişafı istiqamətində müəyyənləşdirdiyi xətlər göstərir ki, Azərbaycan dilinin saflığının qorunması bu gün dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindəndir. Xüsusilə Prezident İlham Əliyevin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın

² Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” 3 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanı. “Azərbaycan müəllimi” qəz., Bakı, 9-16 yanvar 2003

³ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 2012-ci il 23 may tarixli fərmanı “Azərbaycan müəllimi” qəz., Bakı, 25 may 2012

⁴ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında” 2013-cü il 9 aprel fərmanı “Azərbaycan müəllimi” qəz., Bakı, 2013

⁵ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” 17 iyul 2018-ci il tarixli fərmanı “Azərbaycan müəllimi” qəz., Bakı, 2018

⁶ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” 2018-ci il 1 noyabr tarixli fərmanı “Azərbaycan müəllimi” qəz., Bakı, 2018

tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 2012-ci il mayın 23-də imzaladığı sərəncamı dövlətçiliyimizin başlıca rəmzlərindən olan ana dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, ölkəmizdə dilçilik elmi sahəsində vəziyyətin əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını təmin etmək baxımından son dərəcə mühüm bir sənəddir. Sərəncamda qeyd olunur: *“Ölkəmizin zaman-zaman müxtəlif imperiyalar tərkibində yaşamağa məcbur olmasına baxmayaraq, ana dilimiz hətta bu ağır vaxtlarda belə milli məfkurənin, milli şüar və milli-mədəni dəyərlərin layiqincə yaşamasını və inkişafını təmin etmişdir. Bu gün onun qorunması və qayğı ilə əhatə olunması müstəqil Azərbaycanın hər bir vətəndaşının müqəddəs borcudur”*. Sərəncam nitq mədəniyyəti məsələlərinə də diqqətin artırılması, bu sahədə aparılacaq işin məzmunca genişlənməsi, keyfiyyətə yaxşılaşması üçün yetərinə əhəmiyyətli və faydalıdır.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Bu kontekstdə XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan təhsil sistemində aparılan islahatlar Azərbaycan dili təliminin təkmilləşdirilməsinə, onun yeni məzmununda işlənilməsinə geniş imkanlar açdı. Müasir pedaqoji yanaşmalar əsasında işlənmiş Azərbaycan dili fənn proqramında (kurikulumunda) müvafiq məzmun xətlərində standartlaşmış şəkildə ifadə olunan danışma, oxu və yazı bacarıqları, lingvistik səriştələr (kompetensiyalar) şagirdlərdə kommunikativ mədəniyyətin daha dərinə formalaşdırılmasına xidmət edir.⁷

Yeni təlim mühitində müəllim fəaliyyətinə çoxsaylı tələblərin irəli sürülməsi anlaşılandır. Bu tələbin mahiyyəti və aktuallığı “Azərbaycan Respublikasının təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın 2-ci istiqamətində öz əksini tapmışdır. Yeni texnologiyaları ilə təlimin səmərəli təşkilinin təmini, eləcə də şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması pedaqoji fəaliyyətin səmərəliliyini yüksəldən şərtlərdən hesab olunur. Təhsil sahəsində insan resurslarının müasirləşməsinə nəzərdə tutan bu istiqamət səriştəli təhsilverənin formalaşmasına xidmət edir. Təhsilverənlərin peşəkarlığının yüksəldilməsi isə

⁷ Ümumtəhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları) // – Bakı: Kurikulum, – 2010. № 3, – s.117-130.

təhsilalanların istedadının aşkar olunması və inkişafı ilə bağlı yeni üsul və vasitələrin, texnologiyaların tətbiqini önə çəkir. Bu baxımdan tədqiqat mövzusu olduqca aktualdır və nəticəyönümlü təlim prosesi-nin yaradılmasına köklənmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, nitq mədəniyyətinin inkişafının müx-təlif aspektləri pedaqoji baxımdan araşdırılmış, bu sahədə müəllimin peşəkar səriştələrinin təsnifatı verilmiş, nitq mədəniyyətinin oxu və yazı bacarıqlarının inkişafı nəticəsində formalaşması üçün müəllimin seçdiyi strategiyaların əhəmiyyəti vurğulanmış, mövcud problemlər nəzərdən keçirilmişdir. Psixoloji aspektdə Ə.Ə.Əlizadə, Ə.S.Bay-ramov, R.H.Qədirova və başqalarının fikrincə, kommunikatv mədə-niyyət təlim prosesində şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşma-sında, ünsiyyət çətinliklərinin aradan qaldırılmasında, sosial-emo-sional öyrənmədə, təlim nailiyyətlərinin yüksəlməsində təhsilin key-fiyyətinin göstəricisini təyin edən amillərdən biridir.

Ə.M.Dəmirçizadə, Ə.R.Əfəndizadə, A.A.Axundov, A.M.Baba-yev, H.B.Balıyev, Ə.M.Abbasov, A.H.Bayramov, K.İ.Əliyev, A.X.Ha-cıyev və başqalarının əsərlərində nitq mədəniyyəti, nitqin ifadəliliyi, kommunkativliyi gücləndirən vasitələri, yazı bacarıqları kimi Azərbay-can dilinin tədrisi metodikasının problemləli məsələləri araşdırılmış, bu istiqamətdə dəyərli fikir və mülahizələr söylənilmişdir.

A.A.Axundovun fikrincə, Azərbaycan dili dərslərində kommu-nikativ bacarıqların formalaşdırılmasında müəllimin yaradıcı tapşırıqlardan istifadə etməsi keçilən dərslərin məzmunca qavranılmasını təmin etməklə yanaşı, şagirdlər arasında qarşılıqlı əlaqə mühitinə şə-rait yaradır. Belə bir şəraitdə müəllimin diqqəti daha çox şagirdlər arasında iş bölgüsünün düzgün aparılmasına, tapşırıqların icrası za-manı nitq etiketlərinə əməl edilməsinə, öz fikirlərini yoldaşlarına düz-gün çatdırmasına, məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürü fərqli olan şagirdlərin birgə əməkdaşlaşlığına yönəlir.

K.İ.Əliyev, H.B.Balıyev əsərlərində müəllimin şifahi rabitəli nitqin inkişaf etdirilməsində intonasiya, tələffüz, fikrin lakonik şə-kildə ifadəsi, danışma prosesində nitqin düzgünlük, ifadəlilik və də-qıqlıq meyarlarının gözlənilməsinə xüsusi diqqət yetirməsini ön pla-na çəkmişdir.

Metodik araşdırmalarda kommunikatv ünsiyyətin yazı vasitə-

silə formalaşdırılma imkanlarına da toxunulmuşdur. Lakin Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasında kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunmamışdır. Ona görə də mövcud məktəb təcrübəsində ziddiyyətli məqamlar müşahidə edilməkdədir. Belə ki, nəzəri biliklərə yiyələnmiş məktəb şagirdləri çox zaman fikirlərini istər şifahi, istərsə də yazılı şəkildə qurmaqda çətinlik çəkir, müxtəqlif nitq situasiyalarında başqaları, hətta yaşıdları ilə ünsiyyət yarada bilmirlər. Aydınır ki, bu da təlim prosesində, xüsusən Azərbaycan dili dərslərində bu problemə lazımi qədər yer verilməməsindən irəli gəlir. Hətta qabaqcıl fənn müəllimləri şagirdlərin ünsiyyətqurma səriştələrinin inkişafını zəruri hesab etsələr də, bu işin davamlı şəkildə aparılmasında müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırlar. Beləliklə, sadalanan amillər araşdırılan problemin nə dərəcədə əhəmiyyətli olmasının göstəricisidir.

Problemın qoyuluşu. Tədqiqatda irəli sürülən problem V-IX sinif şagirdlərinin dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı təlimi prosesində kommunikativ mədəniyyətin inkişaf yollarını müəyyən etməkdir.

Tədqiqatın obyektı V-IX siniflərdə təhsilə alanların Azərbaycan dili təlimi prosesində kommunikativ mədəniyyətinin formalaşması prosesidir.

Tədqiqatın predmeti isə Azərbaycan dili təlimi prosesində təhsilə alanların kommunikativ mədəniyyətinin formalaşmasının imkan və yollarıdır.

Tədqiqatın məqsədi təhsilə alanların kommunikativ mədəniyyətinin xüsusiyyətlərinin, məqsəd və vəzifələrinin, nəzəri əsaslarının işlənməsi, səmərəli təşkilı yollarının müəyyənəşdirilməsindən ibarətdir.

Dissertasiyada qarşıya qoyulmuş məqsədi həyata keçirmək üçün aşağıdakı **vəzifələrin** reallaşdırılması zəruri hesab edilir:

- a) kommunikativ mədəniyyət anlayışının mahiyyətini aydınlaşdırıb izah etmək;
- b) problem baxımından metodik ədəbiyyatın təhlilini aparmaq;
- c) problemin proqram və dərslıklərdə qoyuluşunu araşdırmaq;
- d) kommunikativ mədəniyyətin formalaşdırılması baxımından məktəb təcrübəsini öyrənib mövcud çətinlikləri, çatışmazlıqları

ortaya qoymaq;

e) dinləyib-anlama və danışma, oxu və yazı təlimi prosesi üzrə aparılan işlərdə kommunikativ mədəniyyətin formalaşdırılmasının imkanlarını, səməri yollarını müəyyənləşdirib təcrübədə yoxlamaq.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatda nəzəri təhlil, müzakirə, sorğu, pedaqoji eksperiment, alınmış nəticələrin statistik işlənilməsi kimi tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur.

Aparılmış araşdırmalar təhlilə cəlb edilmiş, kommunikativlik prosesini səciyyələndirən cəhətlər, formalaşdırılması üçün zəruri bilinən texnologiyalar barəsində irəli sürülmüş fikir və mülahizələr öyrənilmişdir.

Sorğu (müsahibə) metodu vasitəsilə Azərbaycan dili müəllimlərinin kommunikativ mədəniyyətlə bağlı fikirləri, ondan iş təcrübələrində hansı şəkildə istifadə etmələri, şagirdlərdə kommunikativ mədəniyyətin formalaşdırılması zamanı qarşılaşdıqları çətinliklər, təklif və mülahizələri öyrənilmişdir.

Pedaqoji eksperiment 4 mərhələdə həyata keçirilmişdir.

Birinci mərhələdə məktəb təcrübəsinin öyrənilməsi ilə bağlı həyata keçirilməsi vacib bilinən məsələlər müəyyənləşdirilmiş, sorğu materialları hazırlanmış, eksperimentə cəlb edilməsi məqsədəuyğun bilinən məktəb və fənn müəllimlərinin siyahısı müəyyənləşdirilmişdir. Bu mərhələni pedaqoji eksperimentə hazırlıq mərhələsi kimi də xarakterizə etmək olar.

İkinci mərhələ müəyyənləşdirici eksperimentdir ki, bu zaman hazırlıq mərhələsində nəzərdə tutulmuş işlər yerinə yetirilmişdir. 2018-2019-cu dərs ilində həyata keçirilən bu mərhələdə fənn müəllimləri ilə sorğu keçirilmiş, şagirdlərə paylanılan tapşırıqlar vasitəsilə onların kommunikativ bacarıqlara yiyələnmə səviyyələri öyrənilmiş və alınmış nəticələrdən çıxış edilərək yoxlama (kontrol) və eksperiment (sınaq) siniflər müəyyənləşdirilmişdir.

Üçüncü mərhələ öyrədici eksperiment mərhələsi sayılır ki, bu zaman keçilmiş eksperiment siniflərin Azərbaycan dili müəllimləri kommunikativ mədəniyyətin mahiyyəti, istifadə texnologiyası ilə təlimatlandırılmaqla öz fəaliyyətlərində ondan səmərəli istifadə edilməsinə nail olmuşlar.

Dördüncü mərhələ yoxlayıcı eksperiment mərhələsi olmaqla 2022/2023-cü tədris ilini əhatə edir ki, bu zaman eksperimentə cəlb edilən siniflərdə kommunikativ mədəniyyətin formalaşdırılması ilə bağlı təklif edilən iş üsullarının şagirdlərin təlim nailiyyətlərinin yüksəldilməsinə hansı dərəcədə təsir göstərməsi araşdırılmış və bundan çıxış edilərək konkret nəticə və təkliflər irəli sürülmüşdür.

Gəlinən nəticələrin riyazi və statistik işlənilməsi metodu ilə istər müəyyənləşdirici, istərsə də yoxlayıcı eksperimentlərə cəlb edilən V-IX sinif şagirdlərinin təlim göstəricilərinin keyfiyyəti, nailiyyəti rəqəm və faizlərin köməyi ilə çıxarılmış, təklif olunan işin səmərəliliyi faktların dili ilə sübut edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. V-IX sinif şagirdlərində Azərbaycan dili təlimi prosesində kommunikativ mədəniyyət şagird ünsiyyətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir və şagirdlərdə düzgün dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı bacarıqlarını gücləndirməklə onlarda təlimə marağı artırır.

2. V-IX sinif şagirdlərində kommunikativ mədəniyyətin formalaşdırılması Azərbaycan dili dərslərinin səmərəli təşkilinə, şagirdlərdə fənlə bağlı lingvistik biliklərin, şüurlu oxu və rəhbərli yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə müsbət təsir göstərir. Kommunikativlik yaradan tapşırıqlardan mütəmadi istifadə ünsiyyət prosesində şagirdlərin yumşaq bacarıqlarının inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir.

3. V-IX sinif Azərbaycan dili dərslərində kommunikativ mədəniyyət bacarıqlarının formalaşması təlim prosesinin məqsədyönlü təşkilinə, şagirdlərin mədəni nitqlərinin inkişafına, dinləyib-anlama və danışma, oxu və yazı bacarıqlarının təkmilləşməsinə, müəllim-şagird münasibətlərinin qarşılıqlı anlaşma şəraitində qurulmasına şərait yaradır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Kommunikativ mədəniyyət anlayışının mahiyyəti və məzmunu açıqlanmış, təlim prosesində təhsilalanların kommunikativ mədəniyyətini şərtləndirən amillərin pedaqoji-psixoloji aspektləri müəyyən edilmiş, Azərbaycan dili təlimi prosesində səmərəli tətbiqinin imkan və yolları müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqatdan alınan nəticələr təhsilalanların kommunikativ mədəniyyətinin inkişafı ilə bağlı möv-

cud yanaşmaları zənginləşdirəcək və bu istiqamətdə aparılan metodik işləmələr üçün önəmli rol oynayacaqdır.

Azərbaycan dili təlimində şagirdlərin kommunikativ bacarıqlarının formalaşdırılması üzrə işin həyata keçirilmə mexanizmi müəyyənləşdirilmiş, fənnin təlim keyfiyyətinin artırılmasında nə dərəcədə səmərəli olduğu üzə çıxarılmışdır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondadır ki, onun nəticələri V-IX siniflər üzrə təhsil proqramlarının təkmilləşdirilməsinə, Azərbaycan dili təlimi prosesində müəllim fəaliyyətinin müasir pedaqoji tələblərə uyğun qurulmasına, şagirdlərin qazandıqları bilik və bacarıqların səviyyəsini aydın təsəvvür edib öz üzərlərində planlı şəkildə işləmələrinə, kommunikativliklə bağlı müxtəlif təlim vəsaitlərinin hazırlanmasına geniş imkanlar açır.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas məzmunu Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunda hazırlanmış, işdəki mübahisəli məqamların dəqiqləşdirilməsində mütəxəssislərin irad, rəy və təklifləri nəzərə alınmışdır.

Bundan əlavə, dissertasiyada kommunikativ mədəniyyətin formalaşdırılması ilə bağlı təklif edilən müddəalar fənn müəllimləri ilə keçirilən görüşlərdə müzakirəyə çıxarılmış, onların problemə yanaşma mövqeləri öyrənilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Təlimin nəzəriyyəsi və metodikası şöbəsi.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, 8 paragrafı əhatə edən 2 fəsildən, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavədən ibarətdir. Giriş – 7 səhifə, 14171 işarə; I fəsil – 32 səhifə, 52415 işarə (1.1. – 7 səhifə, 14347 işarə; 1.2. – 10 səhifə, 19159 işarə; 1.3. – 15 səhifə, 18909 işarə); II fəsil – 85 səhifə, 131504 işarə (2.1. – 9 səhifə, 15040 işarə; 2.2. – 23 səhifə, 41736 işarə; 2.3. – 9 səhifə, 15590 işarə; 2.4. – 11 səhifə, 19045 işarə; 2.5. – 33 səhifə, 40093 işarə); nəticə – 2 səhifə, 3021 işarə; istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı – 11 səhifə; əlavə 2 səhifə olmaqla dissertasiya işinin ümumi həcmi 141 səhifə və 201111 işarədən ibarətdir.

DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində problemin aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, fərziyyəsi, metodoloji əsası, tədqiqat metodları, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, nəticələrin tətbiqi ilə bağlı qısa məlumat verilir və müdafiəyə təqdim olunan müddəalar şərh olunur.

Dissertasiyanın birinci fəslı **“Tədqiqatın ümumi məsələləri”** adlanır və üç paragrafdan ibarətdir. I fəslin *“Kommunikativ mədəniyyət anlayışının mahiyyət və məzmunu”* adlı birinci paragrafında qeyd edilir ki, ümumi mədəniyyət anlayışının bir hissəsi olan kommunikatıvlik bacarıq və vərdişə çevrildikdə insanın zəngin mənəvi keyfiyyətlərə, aydın və səlis nitqə, nümunəvi davranışa və mədəniyyətə malik vətəndaş-şəxsiyyət kimi formalaşmasında böyük rol oynayır. Geniş mənada kommunikatıvlik bir insan tərəfindən informasiyanın nitq, jest, şəkil, simvolik formalarla ötürülməsidir. İnsan bu zaman təkcə məlumatı ötürməklə kifayətlənmir, onu müəyyən formaya salır, dəqiqləşdirir və inkişaf etdirir.

İbtidai insanlar qədim zamanlarda müxtəlif səs, jest və mimikalarla əlaqə saxlayaraq, yaranan təhlükə, hər hansı bir hadisə ilə bağlı hisslərini nitqsiz – qeyri-verbal ünsiyyət vasitəsilə bir-birinə başa salmağa çalışmışlar. Sonralar nitq prosesində canlı ünsiyyəti daha da dəqiq və ifadəli etmək üçün də müxtəlif jest və mimikalarından istifadə etmişlər. Bu onu göstərir ki, kommunikatıvlik insan cəmiyyətinin yarandığı ilk gündən mövcud olmuş və özünün sosial funksiyasını yerinə yetirmişdir. Zaman keçdikcə kommunikatıvlik formalaşaraq inkişaf etmiş və təkmilləşmişdir. Bu gün insanın ən vacib bacarıqlarından biri onun kommunikatıvliyi hesab olunur ki, bu da onun müasir dünyada rahat yaşamasına, insanlarla ünsiyyətinin davamlı olmasına, cəmiyyətdə layiqli yer tutmasına və s. geniş imkanlar yaradır. Kommunikativ mədəniyyətin hərtərəfli öyrənilməsinə XX əsrin əvvəllərindən başlanılmışdır. Kommunikativ mədəniyyət şəxsiyyətin ümumi mədəniyyəti ilə yanaşı, daxili mədəniyyətini də əhatə edir. Uzun müddət kommunikatıv mədəniyyət ünsiyyət anlayışı kimi qəbul edilmiş və öyrənilmişdir. Lakin aparılan tədqiqatların nəticələri göstərdi ki, mədəniyyət, kommunikatıvlik və ünsiyyət oxşar,

bir-birinə yaxın anlamlarda işlənilsə də, anlayış baxımından mənacə eyniyyət təşkil etmir və hətta müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Odur ki, bu bu paraqrafda bu iki anlayış daha geniş nəzər salmağı məqsəduyğun bildik.

Kommunikativ mədəniyyət – insanın ünsiyyət zamanı müəyyən norma və qaydalara uyğun davranışdır. Şəxsiyyətin kommunikativ mədəniyyətinin formalaşmasında onun milli mənsubiyyətinin və qrupdaxili mədəniyyətinin izləri olmaqla, qazanılan şəxsi keyfiyyətlər də mühüm amildir. Kommunikativlik ünsiyyətlə başlayır. Bu mərhələ müəyyən bir psixoloji maneəni aradan qaldırmaqla, söhbət üçün xoş bir atmosfer yaratmaqla bağlıdır. Kommunikativ mədəniyyət ilk növbədə ağılagələn nitq, ünsiyyət mədəniyyəti ilə yanaşı, daha geniş anlayışları əhatə edir. Kommunikativ mədəniyyətə jest, mimi-kadan tutmuş, gülümsəmə, hər hansı bir əşyaya toxunuş, yemək mədəniyyəti, dinləmə və danışma, yazı mədəniyyəti, geyim mədəniyyəti, cəmiyyətdə özünü aparma qaydaları, tolerantlıq və s. daxildir. Nitq olmadan da insan davranışı, gülümsəməsi, toxunuşu, geyimi və s. ilə kommunikativ əlaqə yaratmış olur.

Alimlərin kommunikativlik anlayışına olan yanaşmalarını təhlil edərək deyə bilərik ki, ünsiyyət psixoloji, kommunikativlik isə çox-funksiyalı bir fenomendir. Kommunikativlik daha geniş anlayışdır, ünsiyyət onun bir hissəsidir.

Beləliklə, kommunikativ mədəniyyət şəxsiyyətin ümumi mədəniyyətinin əsasıdır. Bu, insanın öz müqəddəratını təyin etməsində mədəniyyətin əsas komponent kimi çıxış etməsinə imkan verir. İnsanın daxili dünyasını yaratmaq vasitəsi olaraq, ünsiyyət mədəniyyəti insanın özü və ətrafdakı reallığa uyğun gəlməsinə şərait yaradır. Fərdin daxili məzmunun zənginliyi onun həyat ideallarını müəyyənləşdirir. Beləliklə, “kommunikativ mədəniyyət” və “nitq mədəniyyəti” ümumi insan mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi qəbul edilir.

Dissertasiyanın I fəslinin ikinci paraqrafı *“Problem baxımından metodik ədəbiyyatın təhlili”* adlanır. Kommunikativlik daha çox ünsiyyətqurma yolu ilə fikir mübadiləsinin aparılması anlamını ifadə edir. Lakin kommunikativlik yalnız bir şəxsdən digərinə məlumatın ötürülməsi ilə məhdudlaşmır, o həm də insanların bir-biri ilə qarşılıqlı davranışı deməkdir.

Müasir elmi ədəbiyyatda “kommunikasiya”, “ünsiyyət”, “kommunikativ mədəniyyət” anlayışları bəzən sinonim kimi də götürülür. Məsələn, filosoflar L.F.İlinçev, S.S.Averintsev, S.İ.Ojeqov, N.Y.Şvedova, psixoloqlar A.A.Leontiyev, N.V.Kuzmina və başqaları “ünsiyyət” və “kommunikativlik” anlayışlarını eyni hesab edirlər. Lakin fikrimizcə, onlar tamamilə fərqli anlayışlardır. Paraqrafda yerli və xarici mütəxəssislərin araşdırmalarının, eləcə də metodik ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, kommunikativ mədəniyyət anlayışı bu gün insan davranışlarının növü kimi, insanın şəxsi inkişaf səviyyəsi, cəmiyyəti inkişaf səviyyəsi və nəhayət, insanın məqsədinə nailolma anlayışı kimi istifadə edilir.

Kommunikativ qabiliyyət nitqin dörd əsas fəaliyyət növü üzrə dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı bacarıqlarının formalaşması ilə meydana çıxır.

Kommunikativ bacarıq – təbii ünsiyyət prosesində və dil vəhidlərinin və onların birləşdirilməsi qaydalarının, subyektin ünsiyyət bacarıqlarının, dil bacarıqlarının və praktik bacarıqların kommunikativ məqsədlərlə şərtlənən ümumi fəaliyyətinin həyata keçirilməsi imkanındır.

Birinci fəslin üçüncü paraqrafı *“Problemin müasir Azərbaycan dili fənni proqramı və dərsliklərdə qoyuluşu”* adlanır. Ölkəmizdə Azərbaycan dili fənninin tədrisinin özünəməxsus tarixi vardır. Araşdırmalar onu göstərir ki, bu fənnin tədrisində həmişə praktik istiqamətin gücləndirilməsi, Azərbaycan dilinin praktik öyrədilməsi ön planda dayanmışdır. Zaman keçdikcə məktəbin həyatla əlaqəsi gücləndirilmiş, fənlərin daha çox həyatı əhəmiyyətliyinə xüsusi önəm verilməyə başlanmışdır. Məxsusi olaraq Azərbaycanın müstəqilliyi şəraitində təhsilin, xüsusilə ümumtəhsilin şəxsiyyətyönümlü xarakteri güclənmiş, yeni standart və kurikulumların hazırlanmasına başlanmışdır. Bu gün ümumi təhsil məktəblərində tədris olunan Azərbaycan dili fənninin təhsil proqramı (kurikulu) da yeni tələblərə uyğun hazırlanmışdır. Əvvəlki proqramlardan fərqli olaraq bu proqramın qarşısında ümumi nitq və dil bacarıqlarını formalaşdırmaqla şagirdlərin nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrini təmin etmək məqsədi qoyulmuşdur. Azərbaycan dili fənni kurikulumu hazırlanarkən şagirdlərin idraki, ünsiyyət və psixomotor bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi nəzərdə tu-

tulmuşdur. Bütün standartlar bu fəaliyyətlərə aid bacarıqlar şəklində ifadə olunmuş, şagirdlərin bilik və bacarıqları ilə bağlı nailiyyətlərini müəyyənləşdirmək diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Azərbaycan dilinin ümumtəhsil məktəblərində tədrisi şagirdlərin dinləyib-anlama, oxu və yazı bacarıqlarının inkişaf etdirməklə yanaşı, nitq mədəniyyətinin formalaşmasına da xidmət göstərir. Bu gün ümumi təhsil məktəblərində tədris olunan Azərbaycan dili təhsil proqramı (kurikulumu) da yeni tələblərə uyğun hazırlanmışdır. Əvvəlki proqramlardan fərqli olaraq bu proqramın qarşısında ümumi nitq və dil bacarıqlarını formalaşdırmaqla şagirdlərin nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrini təmin etmək məqsədi qoyulmuşdur.

İslahat dövründə yeni kurikulumların tələbinə uyğun olaraq dərsliklər də yenilənmişdir. Bu zaman dərsliklərin koqnitiv, intellektual keyfiyyətlərinin olması ilə yanaşı, nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasına imkanların olması da mühüm əlamət kimi əsas götürülmüşdür. Azərbaycan dili təlimi prosesində kommunikativ mədəniyyətin formalaşdırılmasının imkan və yollarını öyrənmək üçün V-IX sinif Azərbaycan dili dərsliklərinin təhlilini vacib hesab edərək dərsliklərdəki kommunikativlik yaradan tapşırıqlar təhlil olunmuş, kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması zamanı istifadə olunan iş üsullarının dərslikdəki işlənmə tezliyi araşdırılmışdır.

Fikrimizcə, dərsliklərdəki tapşırıqların həyati bacarıq kimi kommunikativliyi özündə əks etdirməsinin vacibliyini nəzərə alaraq onların sayı daha da artırılmalıdır. Dərsliklərdə qoyulan tapşırıqlar şagirdlərə özündə əməkdaşlıq, ünsiyyət, mədəni davranış və s. əks etdirən yeni iş üsullarından istifadə olunmaqla daha geniş şəkildə aşılmalıdır.

Dissertasiyanın II fəslı **“Azərbaycan dili təlimi prosesində kommunikativ mədəniyyətin formalaşdırılmasının linqvodidakik əsasları”** adlanır. İkinci fəslin **“Azərbaycan dili təlimi prosesində kommunikativ mədəniyyətin formalaşdırılmasının imkan və yollarının müəyyənləşdirilməsi”** adlanan birinci paraqrafında qeyd olunur ki, bu gün ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan Azərbaycan dili təliminin də qarşısına müəyyən tələblər qoyulmuşdur. Əgər islahatdan əvvəlki dövrlərdə Azərbaycan dili fənni qrammatik biliklər üzərində qurulmuşdursa, bu gün məsələ tamamilə başqadır. Müasir

dövrə “Azərbaycan dili” yalnız dil qaydalarından ibarət olmayıb, şagirdlərdə dinləyib-anlama və danışma, yazı və oxu bacarıqları formalaşdırən bir fənn kimi tədris olunur.

Respublika Prezidenti H.Əliyev Azərbaycan dilinin Konstitusiya hüququnun həyata keçirilməsinə, onun inkişafına, tətbiq dairəsinin genişləndirilməsinə xüsusi diqqət və qayğı göstərməklə belə bir fikri önə çəkmişdir: *“Bizim birinci nailiyyətimiz o olmalıdır ki, öz dilimizi Azərbaycanda hakim dil etməliyik. Hər bir azərbaycanlı öz ana dilini bilməlidir, bu dillə səlis danışmalı və bu dili sevməlidir”* 18 iyun 2001-ci ildə “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında”, 2 yanvar 2003-cü ildə “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları bu qayğının parlaq təzahürü olmaqla, dövlət müstəqilliyimizin başlıca rəmzlərindən sayılan Azərbaycan dilinin öyrənilməsi, elmi tədqiqinin fəallaşdırılması, dilimizin cəmiyyətdə tətbiqi dairəsinin genişləndirilməsi imkanlarını daha da artırmışdır.

Məlumdur ki, Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin dinləyib-anlama və danışma, yazı və oxu bacarıqları formalaşır. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan dili üçün fənn kurikulumunun da dörd məzmun xəttinin üçü bu istiqaməti özündə əks etdirir. V-IX siniflər üzrə aparılan sistemli işlər şagirdlərin bu sahədə həyati bacarıqlarının formalaşmasına zəmin yaradır. Fənnin tədrisi ilə şagirdlər öz fikirlərini çatdırmağı, ümumiləşdirməyi, lazım olduqda əks mövqe tutaraq arqumentlərlə fikirlərini əsaslandırmağı, qısa və lakonik şəkildə danışmağı, özünü yazıda ifadə etməyi və s. öyrənirlər.

Azərbaycan dili təliminin ümumtəhsil müəssisələrində tədrisinin əsas məqsədi də şagirdlərin dinləyib-anlama və danışma, oxu və yazı bacarıqlarını formalaşdırmaq və inkişaf etdirməkdir. Kommunikativ mədəniyyətin formalaşdırılması bu istiqamətlərlə: danışma, oxu və yazı təlimi ilə sıx bağlı olduğu üçün onlar üzərində ətraflı dayanmaq istərdik.

Bu paraqrafda həmçinin müasir Azərbaycan dili dərslərində kommunikativ səriştənin formalaşması və inkişafı üçün bəzi üsulları da təklif etmişik:

1. Şifahi ünsiyyətə yönəlmiş üsullar:

- izahat;
 - dialoqunun bütün formaları;
 - rollu və işgüzar oyunlar;
 - müxtəlif kateqoriyalı insanlarla sorğular, söhbətlər və müsahibə tələb edən layihələr;
 - müzakirə, debat, diskussiya;
2. Yazılı ünsiyyətə yönəlmiş üsullar:
- esselər və təqdimatlar;
 - ifadə
 - rəy
 - hesabat və əməli yazıların bəziləri.

Aparılan tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, şagirdlər öz fikirləri bildirməyə, onu əsaslandırmağa çətinlik çəkirlər. Bunun müxtəlif səbəbləri vardır. İlk ağlagələn səbəb auditoriya qarşısında utancaqlıqdır. Bir qədər dərinə getdikdə şagirdin özünü ifadə etməkdə, fikrini sübut etməkdə, ünsiyyət qurmaqda böyük çətinliklərinin olduğunu görə bilərik. Bunun üçün dərs zamanı yerinə yetirilən tapşırıqlar bu problemin həllinə yönəlməlidir. Müəllimlər müxtəlif vasitələrlə kommunikativ mədəniyyətli insanlar yetişdirməyə ünvanlanmış tapşırıqlardan istifadəni artırmalıdır. Kommunikativ tapşırıqları müəllim şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun seçməli və sonda mütləq şagirdlərlə birgə əldə olunan nəticəni müzakirə etməlidir.

Dissertasiyanın II fəslinin ikinci paragrafı ***“Dinləyib-anlama və danışma təlimi prosesində kommunikativ mədəniyyətin formalaşdırılmasının imkan və yolları”*** adlanır. Şagirdlərin ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək dövrün aktual tələbidir. Danışq təlimi prosesində kommunikativ bacarıqlardan istifadə edərək bu bacarıqları formalaşdırmaq olar. Dinləyib-anlama və danışma təlimi zamanı kommunikativ bacarıqların tətbiqi şagirdlərin idrak fəallığının artırılması və ünsiyyət qabiliyyətlərinin inkişafı üçün zəruri şərtidir.

Müasir məktəbin vəzifəsi şagirdlərə təkcə müəyyən bilik vermək deyil, həm də idrak fəallığını artırmaq, eyni zamanda düşüncə və nitqlərini inkişaf etdirməkdir. Danışq kommunikativ bacarıq kimi şagirdlərdə məqsədyönlü ünsiyyətin qurulmasına, dəyər münasibətlərinin, dünyagörüşünün formalaşmasına, şagirdlərin ana dilinə mü-

nasibətdə mövqeyinin inkişafına kömək edir.

Dinləyib-anlama ünsiyyətin əsasıdır, şifahi ünsiyyətə yiyələnmək ondan başlayır. O, qavranılan səsləri fərqləndirmək, onları semantik komplekslərə integrasiya etmək, dinləyərkən yaddaşda saxlamaq, ehtimal proqnozunu həyata keçirmək və ünsiyyət situasiyasından asılı olaraq qavranılan səs zəncirini dərk etmək bacarığından ibarətdir.

Danışma müəyyən informasiyanın ötürülməsinə xidmət edir. Bu vəziyyətdə danışan ilk növbədə dinləyicilərin həm qavrama, həm intellektual, həm də idrak qabiliyyətlərini nəzərə almalıdır.

Danışma – ünsiyyət zamanı hiss və məqsədlərimizin ifadəsidir. Danışma – insanların qarşılıqlı əlaqəsidir. Danışma – paralingvistik (üz ifadələri, jestlər) və praxemika (hərəkət, duruş) ilə birlikdə formalaşan şifahi ünsiyyət vasitəsidir.

Dinləyib-anlama və danışma şifahi nitqin bir-biri ilə əlaqəli iki aspektidir. Dinləmə təkcə xəbərin qəbulu deyil, həm də cavabın hazırlanmasıdır. Dinləyib-anlama və danışma təlimi prosesində kommunikativ mədəniyyət anlayışı özündə aşağıdakı komponentləri birləşdirir:

- Başqaları ilə birgə fəaliyyət, problemin müzakirəsi zamanı başqalarının fikrinə hörmət etmək və alternativ izahlar vermək;
- mövzunu müzakirəylə uyğunlaşdırmaq və əlaqələndirmək bacarığı;
- ünsiyyət ortağı ilə sərhədlərini genişləndirmək, görüş nöqtələrini müqayisə etmək;
- başqası ilə çevik, nəzakətli münasibətə, əks fəaliyyətə, kommunikativ bacarıqların düzgün və vəziyyətə uyğun tətbiq olunmasına hazırlıq.

Dinləyib-anlama və danışma təlimi vasitəsilə Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin söz ehtiyatı və rabitəli nitqləri inkişaf etdirilir. Bu paragraf şagirdlərin danışmaq zamanı əməl etməli olduqları qaydaları, danışmaq üçün nitqin giriş, əsas və yekun hissələri nəzərə alınmasının vacibliyini, məqsəddən kənara çıxmadan fikir və düşüncələrini aydın və sadə şəkildə ifadə və təqdim etməyin vacibliyini əhatə edir. Şagirdlərə bu vərdisləri aşılamağın ən yaxşı yolu müəllimin nümunə çıxışlarıdır. Müəllim nitqində daim düzgünlük, dəqiqlik prinsiplərinə əməl etməli, qarşı tərəfi yormadan lakonik şəkildə fikrin çat-

dılma yollarını şagirdlərə özü örnək olaraq öyrətməlidir. Şübhəsiz ki, dərstdə danışma bacarığı güclü – nitqi daha zəngin şagirdlər sinif yoldaşlarına da nümunə ola bilərlər. Müəllim şagirdlər arasında mənasız müqayisə, rəqabət aparmadan həmin şagirdin bacarıqlarından istifadə edə bilər.

Tədqiqatın bu paragrafında eyni zamanda dinləyib-anlama və danışma bacarıqlarının formalaşması üçün müxtəlif iş üsulları (dia-loq, müzakirə, debat) və iş formalarından (cüt-lərlə iş, qrup işi və kol-lektiv iş) da söhbət açılır.

Aparılan araşdırmalardan bu nəticəyə gəlmək olur ki, Azərbaycan dili dərslərinin təşkili forma və üsulları şagirdlərin kommunika-tiv bacarıqlarının inkişafı üçün yetərli imkanlara malikdir. Nəticə-də Azərbaycan dilinin öyrənilməsi şagirdlərin ünsiyyət imkanlarını genişləndirir, onlarda nitq fəaliyyətinin növləri ilə yanaşı, düşünmə, öyrənmə və danışma bacarıqlarını formalaşdırır. Kommunikativ kompetensiya dil vahidlərinin müxtəlif səviyyələrindən fəaliyyətdə olan ədəbi dil normalarına uyğun bir şəkildə istifadə etmək bacarığını özündə əks etdirir.

Dissertasiyanın II fəslinin üçüncü paragrafı **“Oxu təlimi pro-sesində kommunikativ mədəniyyətin formalaşdırılmasının imkan və və yolları”** adlanır. Bu paragrafda oxuya verilən tələblərlə yanaşı və oxunun müxtəlif növlərindən (sürətli oxu, düşünərək oxu, səssiz oxu və s.) də bəhs edilir. Oxu təliminin səciyyəvi xüsusiyyəti müəyyən bir kommunikativ vəzifənin həlli üçün vizual şəkildə qəbul edilmiş mətnin başa düşülməsi, oradakı fikrə reaksiya verilməsidir. Mətnin qavranılması və anlaşılması, oxucunun mətnin müəllifi ilə qarşılıqlı əlaqəsi mürəkkəb düşüncə prosesi ilə həyata keçirilir ki, bütün bunlar oxunun əsas komponentləri sayılır.

Azərbaycan dili təlimi zamanı oxunun məqsədi məktəblilərə məzmundan və kommunikativ vəzifədən asılı olaraq fərqli xarakterli mətnlərdə olan məlumatların qavranılması və emal (təhlil) üsullarını öyrətməkdir. Belə mətnlərin üzərində iş aparılmaqla, əslində, nitq fəaliyyəti növlərindən biri kimi oxu bacarıqları formalaşdırılır. Bu da o zaman baş tutur ki, oxu üçün zəruri olan texnikalar öyrənilmiş olur və praktik olaraq hər hansı kontekst üzərində tətbiq edilir. Buna görə də oxu təlimi zamanı müəllim mətnin şagirdlər tərəfindən qavranılma-

sını təmin etmək üçün qoyacağı kommunikativ tapşırığı aydın şəkildə müəyyənləşdirməlidir. Bu halda, kommunikativ tapşırıq oxunun hansı məqsədlə aparıldığını: məndən çıxarılan məlumatın harada, nə vaxt, nə üçün istifadə ediləcəyi və s. təyin etmək kimi başa düşülməlidir. Eyni zamanda, nitq fəaliyyətinin bir növü kimi oxuya xas olan və oxucu ilə mətnin müəllifi arasında vasitəçi ünsiyyət prosesində həyata keçirilən funksiyaları nəzərə almaq lazımdır.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin dördüncü paragrafı ***“Yazı təlimi prosesində kommunikativ mədəniyyətin formalaşdırılmasının imkan və yolları”*** adlanır. Bu paraqfarda yazının müxtəlif növləri (esse, ifadə, inşa, xülasə və s. əməli yazıların bir qismi) vasitəsilə kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasının imkan və yolları təhlil olunmuşdur. Savadlı yazı müasir insanın şəxsiyyət və mədəniyyət göstəricisidir. İnsanın yazısı nə qədər aydın, anlaşılan, orfoqrafiya və punktuasiya qaydalarına uyğun olarsa, onun insanlarla ünsiyyəti – kommunikativ əlaqəsi daha asan və rahat qurular.

Yazı bacarıqlarının əsası məktəb dövründə Azərbaycan dili fənni vasitəsilə formalaşdırılır. Tədris prosesində bütün siniflər üzrə şagirdlərin həm yazılı, həm də şifahi nitqinin inkişafı ilə bağlı çoxşaxəli işlər aparılır. Şagirdlərin fikrini izah etmələri, ünsiyyət qura bilmələri qədər həmin fikirlərin yazıda da əks olunması olduqca vacib prosesdir.

Məlumdur ki, Azərbaycan dili fənninin məzmun xətlərindən biri yazıdır. Yazı məzmun xəttinin siniflər üzrə standartlarına nəzər saldıqda onların əksəriyyətində şagirdlərdə həm rəhbər yazı, həm də yazı nümunələrindən kommunikativ vasitə kimi istifadə etmə bacarıqlarının formalaşdırılmasının nəzərdə tutulduğunu görə bilərik.

Yazı işləri vasitəsilə insanın daxili dünyası ilə tanış olmaq, onu tanımaq daha asandır. Şifahi nitq ilə müqayisədə yazılı dili daha müəyyənləşdirici və tənzimləyənədir. Yazılı dil daha konkret lüğət tərkibinə malik olmaqla əvvəlcədən planlaşdırılır və onu dəyişmək olmur. Bundan əlavə, yazılı nitqdə təkrarlara yol verilmir.

Yazı təlimi həm öyrənəndən, həm də öyrədəndən vaxt və səbr tələb edən mürəkkəb prosesdir. Yazı təlimi zamanı 5 əsas kompo-

nent: 1) yazan (kim), 2) məzmun (nə), 3) məqsəd (niyə), 4) auditoriya (kimin üçün), 5) vasitə (işarə və işarələr) nəzərə alınmalıdır.

Yazını reallaşdıran şəxs, ilk növbədə, nə yazdığını, niyə yazdığını dəqiq bilməli, hədəf auditoriyasını düzgün seçməli, yönələcəyi auditoriyaya da uyğun olaraq dil vahidlərini, nitqinin ardıcılığını təmin etməlidir.

Beləliklə, yazı təlimində insanlarda fikirlərini yazılı şəkildə düzgün ifadə etmək bacarığı formalaşdırılır. Yazılı nitq dinləyib-anlama və danışma və oxu ilə sıx qarşılıqlı əlaqəlidir. Bu fəaliyyətlərin birlikdə istifadəsi materialın daha yaxşı mənimsənilməsinə və möhkəmlənməsinə kömək edir. Yazı şagirdlərin nitq vahidlərini, sözün orfoqrafiyasını, dilin qrammatik qanunlarını daha yaxşı yadda saxlamasına kömək edir.

“Eksperimentin təşkili və nəticələrinin ümumiləşdirilməsi” II fəslin sonuncu paragrafıdır. Məktəb təcrübəsinin öyrənilməsi məqsədilə Bakı şəhəri Binəqədi rayonu 144 nömrəli, Səbail rayonu 163 nömrəli tam orta məktəblərdə, eyni zamanda respublikanın müxtəlif şəhərlərində Salyan rayonu 1 nömrəli, Cəlilabad şəhəri 1 nömrəli məktəb-liseydə şagird (213), müəllim (50 nəfər) və valideynlərlə (120 nəfər) sorğu aparılmışdır.

Sorğu zamanı kommunikativ bacarıqların inkişafına mane olan səbəblər, ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşmasının yol və üsulları, ünsiyyət zamanı şagirdlərin sözləri yerində dəqiq və düzgün işlətmə bacarıqlarının formalaşması, söz ehtiyatının azlığı kimi məsələlərə müəllimlər həm fərqli, həm də ümumi yanaşmalar ortaya qoymuşlar.

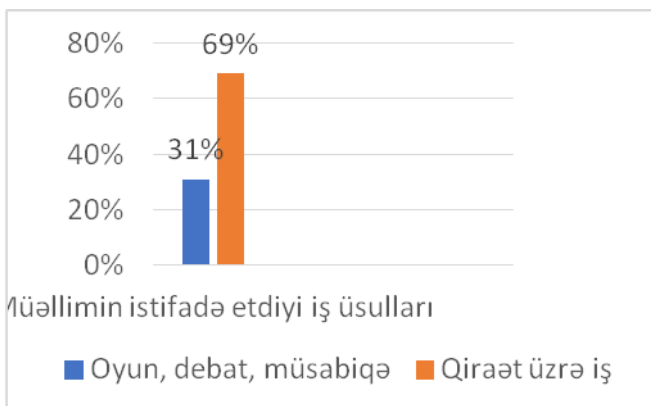
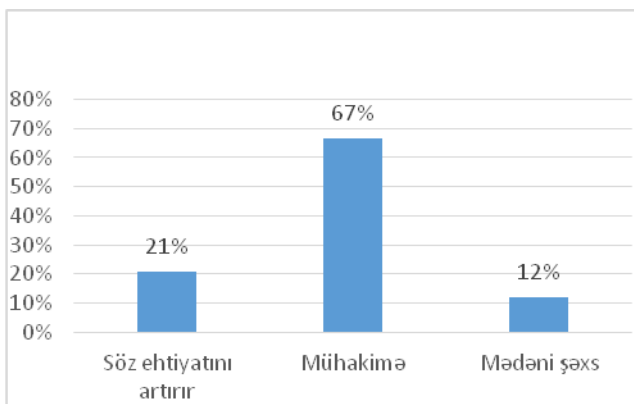

Diagram 2.5.6. Şagirdə nitq mədəniyyətinin formalaşması üçün müəllimin istifadə etdiyi üsullar

Göründüyü kimi, Diagram 2.5.6-da Azərbaycan dili dərslərində müəllimlərin əksəriyyəti (69%) qiraət üzrə işi şagirdin nitq mədəniyyətinin formalaşması üçün vacib üsul hesab etmişdir. Belə ki, şagirdlərin qiraət üzrə işdə nitq mədəniyyətinin formalaşması fərdi xarakter daşımaqla bir qədər effektiv olmaya bilər. Çünki sinif üzrə müəllimin hər bir şagird üçün fərdi yanaşması zaman və yerinə yetirilmə baxımından bir qədər səmərəli deyil. Nitq mədəniyyətinin oyun, debat və müsabiqədə formalaşması üçün müxtəlif oyun, müsabiqə və debatlarla üstünlük verən 31% müəllim isə kommunikativ bacarıqlar üçün mühitin, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin, qrupun müxtəlif üzvləri içərisində öz fikrini bildirmək, tənqidi münasibətə hazır olmaq kimi və s. bacarıqların inkişafına şərait yaradır.

Diaqram 2.5.21. Kommunikativ bacarıqların formalaşmasında Azərbaycan dili dərslərinin rolu

Göründüyü kimi, rəyi soruşulan valideynlərin 67%-i övladlarının mühakimə bacarıqlarının artmasında, 21% valideyn söz ehtiyatının zənginləşməsində, 12% valideyn isə mədəni şəxs kimi yetişməsində Azərbaycan dili dərslərinin rolu olduğunu qeyd etmişdir.

Diaqram 2.5.10. Müxtəlif iş üsulları zamanı şagirddə müşahidə edilən davranış strategiyası

Diaqram 2.5.10-dan göründüyü kimi, müxtəlif iş üsulları zamanı şagirdlərin bir-biri ilə əməkdaşlıq etməsi 75% müəllimin qeydində öz əksini tapır. Eyni zamanda müəllimlər əməkdaşlıq zamanı

şagirdlər arasında dözümsüzlük və dinləmə problemlərinin olduğunu da qeyd edirlər. Qeyd edək ki, hər iki problem əməkdaşlığın keyfiyyət göstəricisinə mənfi təsir göstərən amillərdəndir.

Dinləmə (səmərəli dinləmə) mürəkkəb bacarıq olub, fərddən aktivlik və şüurlu səy tələb edir. Şifahi məlumatların qəbulu zamanı da biz bəzi şeyləri səthi, bəzi şeyləri isə diqqətlə dinləyirik.

Tədqiqatlar göstərir ki, bizim digər insanlarla ünsiyyətimizin ortalama vaxtı bu cür ayrılır: vaxtın 42-53 % digərlərinə qulaq asırıq, 16-32%-ni özümüz danışırıq, 15-17%-ni oxuyuruq, 9-14%-ni yazırıq. Dinləmənin vaxtın bu qədər çox hissəsini təşkil etdiyini nəzərə alaraq onu şəxsiyyətlərarası kommunikativliyin əhəmiyyətli forması hesab etmək olar.

İnsanın ünsiyyət zamanı dözümsüzlük nümayiş etdirməsini araşdırarkən məlumdur ki, insan daha tez düşündür, nəinki danışır. Adi insan dəqiqədə 500 söz başa düşə bilir, həmin müddətdə şifahi nitqin orta sürəti 125-150 sözə qədərdir. Nəticədə insan öz problem, arzu və planlarını ətraflı düşünmək üçün “azad zaman” yaradır və ya danışanın söhbətini kəsməyə və qovmağa başlayır. Bu isə komanda, qrup və cüt işlərində şagirdlər arasında şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşmasında ünsiyyət çətinliklərinin yaranmasına səbəb olur.

Söz ehtiyatının azlığı ifadəsini eşidən kimi bir çoxumuz bunu mütləqin azlığı ilə bağlayırıq. Lakin bu tam olaraq bununla məhdudlaşmır. Təqdimat zamanı şagird fikrini ifadə etməyə söz tapmırsa, daha təsirli, lakonik, düzgün, dəqiq və cəlbedici nitq qurmursa, bu eyni zamanda onun dar lüğət tərkibinin göstəricisidir. Azərbaycan dili dərslərində sinonim, frazeoloji birləşmələr, nitq mədəniyyəti üzərində işin təşkili gücləndirilməlidir.

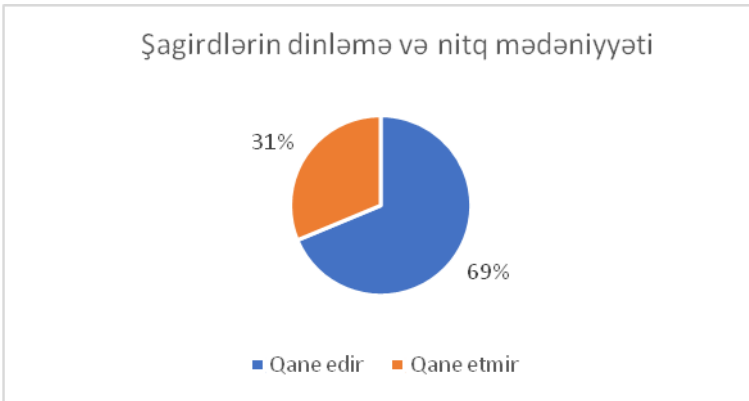

Diagram 2.5.12. Şagirdin dinləmə və nitq mədəniyyətinin keyfiyyət göstəricisi

Şagirdlərin dinləmə və nitq mədəniyyəti göstəricisindən razı olan müəllimlərin söz ehtiyatının azlığı, əməkdaşlıq zamanı dözümsüzlük, dinləməmə, fikrin ifadəsi zamanı sözlərin dəqiq və düzgün seçilmə problemlərinin üstünlük təşkil etməsi sual doğuran məsələlərdəndir.

Müəllimlərin verilən suallara cavabları birbaşa problemin dərəcəsini ortaya çıxararaq mövcud vəziyyətlə bağlı yalnız şagirdlərin deyil, müəllimlərin də maarifləndirilməsinə ehtiyac olduğunu ortaya qoyur. Bu isə eksperimentin növbəti mərhələlərinin təşkilində bu məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməsinin vacibliyini önə çəkmiş, bu məqsədlə də lazım gəldikcə müəllimlərlə fikir və təcrübə mübadiləsi aparılmışdır.

Şagirdlərin nitqindəki qüsurların çoxunu müəllimlərimiz söz ehtiyatının azlığı ilə əlaqələndirmişlər. Fikrimizcə, bu doğru bir yanaşmadır. Kommunikativ insan yüksək nitq bazasına, fonduna malik olmalıdır ki, fikrini qarşısındakı insana dəqiq çatdıra bilsin. Onun nitqi dəqiq, düzgün olmaqla yanaşı, eyni zamanda ifadəli də olmalıdır ki, qarşı tərəfə təsir edə bilsin.

Müəllimlər daha çox şagirdlərin dinləmə mədəniyyətinin zəifliyindən şikayət etmişlər. Belə ki, sorğularda şagirdlərin debat və müzakirələr zamanı tez-tez bir-birinin sözünü kəsdiyi, sonadək dinləmə-

məsi, tolerantlıq göstərməməsi mənfi hal kimi qiymətləndirilmişdir. Bu fikirlə qismən də olsa razıyıq. Belə ki, bu gün şagirdlər arasında bu kimi hallar müşahidə olunur. Bunun səbəbi isə debat-müzakirə bacarıqlarının vaxtında və düzgün aşılınmamasıdır. Şagirdlər məhz bu üsullar zamanı qarşılıqlı hörmət, tolerantlıq, dinləmə, fikir söyləyənin şəxsinə deyil, fikrinə münasibət bildirməli olduğunu öyrənirlər.

Bir qrup müəllim şagirdlərin kommunikativ bacarıqlarının zəif olmasını dərs zamanı daha çox nəzəri biliklərə yer verilməsini əsas səbəb kimi göstərmişdir. Fikrimizcə, doğru bir yanaşmadır. Bu gün biz şəxsiyyətyönlü təlim üzərində iş qururuqsa, məhz ünsiyyət bacarıqları olan tolerant vətəndaşlar yetişdirməliyik, nəinki kitabı əzbər bilən “yeriyən ensiklopediyalar”.

Bunun üçün müəllimlər Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərə öz fikirlərini şifahi və yazılı şəkildə bildirmələri üçün şərait yaratmalıdırlar. Jest və mimiklardan istifadə ilə bağlı suala əksər müəllim çox təəssüf ki, şagirdlərin yalnız fikirlərini ifadə etməkdə çətinlik çəkdikləri zaman istifadə etdiklərini qeyd etmişlər. Belə ki, şagirdlər fikirlərinə dəstək, özlərinə kömək lazım olduqda ancaq jest və mimikalarından istifadə edirlər. Lakin şagirdlər bilməlidir ki, jest və mimikalar eyni zamanda kommunikativ mədəniyyət göstəriciləridir. Qarşı tərəfə nitqini daha təsirli çatdırmaq, onda güvən hissi yaratmaq, fikrini tamamlamaq üçün jest və mimikaların istifadəsi vacibdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, söz ehtiyatının azlığı ünsiyyətə girməkdə, fikri ifadə etməkdə müəyyən çətinliklər yaratsa da, fikrimizcə, burada şagirdin özünüidarəetmə, özünəinamı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki özünəinam şəxsin fikrini ifadə etmək maneəsini aradan qaldırır. Söz ehtiyatının çox olduğu, lakin kompleksi olan insanın ünsiyyətə girməsi, söz ehtiyatı az olan, lakin özünəinamı çox olan adamın ünsiyyətə girməsindən daha çətin olur. Utancaqlıq özünüidarəetmənin təmin olunmaması, rahatlığın çatmaması, daxili səbəblərdən yaranır.

Tədqiqat aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. Kommunikativ mədəniyyət şəxsiyyətin ümumi mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsi olmaqla onun öz müqəddəratını təyin etməsində, daxili dünyasının formalaşmasında və ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqə qurmasında həlledici rol oynayır. O, insanın daxili aləmi-

nin qurucusu, zənginliyi, problemə yanaşma və həll etmə bacarığı, həmçinin özünü cəmiyyətdə aparma qaydasıdır. Ünsiyyət zamanı qarşılıqlı əlaqələr qurub tərəf müqabili ilə anlaşımaq kommunikativ mədəniyyətdir. Kommunikativ mədəniyyət hər bir şəxsin, o cümlədən məktəb şagirdlərinin mədəni davranışlarının və ümumi inkişaf səviyyəsinin vacib göstəricisidir.

2. Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili təliminin başlıca məqsədi şagirdlərdə mədəni nitq vərdişlərinin formalaşdırılması olduğundan hazırkı proqram və dərslərdə kommunikativ bacarıqlarının inkişafına geniş yer verilsə də, metodik baxımdan bu iş sistemli xarakter daşıyır. Məhz buna görə də şagirdlərin əksəriyyəti müxtəlif nitq situasiyalarında ünsiyyət qurmaqda, fikirlərini ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər.

3. V-IX sinif Azərbaycan dili təlimində şagirdlərin kommunikativ mədəniyyətinin formalaşdırılması fənnin qarşısına qoyulmuş digər vəzifələrlə paralel və qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirildikdə təlimə maraq hissi artır, oxuyub-anlama, danışma və yazı bacarıqları təkmilləşir. Bu isə ünsiyyətin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, fikir və düşüncələrin dolğun olmasına gətirib çıxarır.

4. V-IX sinif şagirdlərində kommunikativ mədəniyyətin formalaşdırılması üçün aparılan işlər, tətbiq olunan üsul və vasitələrin hamısı vəhdət şəklində həyata keçirilməli, hər bir şagirdin potensialı, psixoloji durumu, öyrənmə tərz, sosial və ya assosiallığı nəzərə alınmalıdır. Buna görə də fənn müəllimi dərslərdə şagirdlərin cütlər və qrup şəklində ünsiyyət qurması üzərində müntəzəm iş aparmalı, yeri düşdükcə onlara çətin gələn məqamları sadə şəkildə izah etməlidir.

5. V-IX sinif şagirdlərində kommunikativ mədəniyyətin formalaşdırılması zamanı diqqət edilməli məqamlardan biri də şagirdlər arasında dəstəkləyici mühitin və təlimdə bərabər imkanların yaradılmasıdır. Bu, vacib tələbdir və təlim prosesinin ana xəttini təşkil etməlidir.

6. Şagirdlərdə kommunikativ mədəniyyətin formalaşdırılması nitq etiketlərinin aşılması ilə sıx bağlıdır. Ona görə də müxtəlif nitq şəraitində şagirdlərin öz yaşlıları, müxtəlif yaşlı insanlarla, peşə və sənət sahibləri ilə müsahibə aparmaları ilə bağlı layihə işləri ve-

rilməli, nəticəsi müzakirə edilməli, buraxılmış boşluqlar aradan qaldırılmalıdır.

7. Nitq inkişafına xidmət edən rəbitəli mətnlər üzərində işlər elə təşkil edilməlidir ki, şagirdlərdə nitqin düzgünlüyü, dəqiqliyi və ifadəliyi kimi bacarıqlar yüksələn xətt üzrə inkişafda olsun. Təlim zamanı qazanılmış linqvistik bacarıqlar nitq vərdisləri üçün baza rolunu oynamaldır ki, şagirdlərin kommunikativ mədəni vərdisləri gözlənilən təlim nəticəsinə uyğunlaşsın. Bu prosesdə nitq və təfəkkürün qarşılıqlı inkişafına daha səmərəli nail olmaq mümkündür.

8. Şagirdlərdə kommunikativ mədəniyyətin formalaşdırılması onların verbal və qeyri-verbal ünsiyyətinin inkişafını təmin edir. Azərbaycan dili dərslərində interaktiv təlim texnologiyalarından istifadəyə geniş yer verilməlidir ki, dialoq, müsahibə, müzakirə, debat kimi müasir metodlar vasitəsilə müəllim-şagird, şagird-müəllim, şagird-şagird qarşılıqlı əlaqəsi gücləndirilsin.

Dissertasiyanın əsas müddəaları və məzmunu çap olunmuş aşağıdakı əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Əməli yazı texnologiya kimi // Azərbaycan təhsilində strateji hədəflər və pedaqoji elmlərin qarşısında duran vəzifələr” mövzusunda Respublika Elmi Konfransın materialları//, 2015, s. 217-218

2. Əməli yazıların aparılmasına dair metodik tövsiyələr // Kurikulum jurnalı, 2016, № 1, s. 96-99

3. Düzgün tələffüz üzərində iş // “Azərbaycan təhsil siyasətinin prioritetləri: Müasir yanaşmalar” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfrans, Naxçıvan şəhəri, 2016, s. 299-300

4. Əməli yazı işlərinin aparılması // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi metodikası jurnalı, 2016 , № 4, s.32-37

5. V-VIII siniflərdə Azərbaycan dilindən əməli yazıların aparılması // (metodik tövsiyə), Ümumtəhsil fənlərinin tədrisi məsələləri, 2016, s. 43-68

6. Azərbaycan dili dərslərində mətn üzrə işin təşkili // Ümumtəhsil fənlərinin tədrisinə dair tədqiqatlar, 2017, s. 48-73

7. Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində kommunikativ mədəniyyətin formalaşdırılması // “Müəllim hazırlığı strateji hədəflərdən biri kimi” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, 2018, s. 127-129

8. Azərbaycan dili dərslərində kommunikativlik yaradan tapşırıqlar // ARTİ, Elmi əsərlər, 2018, №8, s.105-109

9. V-IX siniflərdə Azərbaycan dili dərslərinin təşkili məsələləri // (metodik tövsiyə), Fənn kurikulumlarının tətbiqi məsələləri, 2018. s. 24-45

10. Azərbaycan dili öyrətməndə kommunikatif vəzifələrin istifadəsi // Ankara Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi Ankara, 2019, s. 458-459

11. Nitqin ifadəliliyini və kommunikativliyini gücləndirən ünsiyyət vasitələri // Kurikulum jurnalı, Bakı, 2019, № 4, s. 70-74

12. Azərbaycan dili dərslərində qrup işi-kommunikativ bacarıq formalaşdırıcı amil kimi // Elmi əsərlər, cild 86, 2019, №6, s. 215-218

13. “Debat və diskussiyalar kommunikativ mədəniyyəti formalaşdırıcı vasitə kimi // “Ümumi təhsildə kurikulum islahatları: nəticələr və perspektivlər-2020” elmi-praktik konfrans, 2020, s. 243-248

14. V-XI sinif Azərbaycan dili dərslərində kommunikativ bacarıqların aşılması // (metodik tövsiyə), Fənlərin tədrisinin bəzi məsələləri, 2020, s. 33-46

15. Danışq təlimi prosesində kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması (üsul və vasitələr) // XI Beynəlxalq Elmi Simpozium “Müasir dünyada mədəniyyətlərarası münasibətlər” Tbilisi, 2021, s.148-153

16. Azərbaycan dili dərslərində kommunikativ tapşırıqlar // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXV Respublika Elmi konfransının (NASCO XXV) materialları, 2022, s. 559-563

17. Müəllim və sinifdəki dəstəkləyici mühit // Kurikulum jurnalı, Bakı, 2022, № 4, s. 84-87

18. Refleksiv müəllim kimdir? // ARTİ, Elmi əsərlər, 2022, № 4, s.15-18

19. Yazı bacarıqları kommunikativ vasitə kimi // ARTİ, Elmi əsərlər, 2023, № 3, s. 76-80

20. Formation of listening and speaking skills in high school students, Bulletin of postgraduate education // 2023, № 23, s. 8-10

21. Nitqin kommunikativ görürçüləri // III Beynəlxalq Elm və təhsilin əsasları” mövzusunda respublika beynəlxalq konfransının

materialları, Azərbaycan Elm Mərkəzi, 2023, s. 19-21

22. V-XI siniflərdə Azərbaycan dili fənninin tədrisində diskussiya və debatlar vasitəsilə şagirdlərdə müzakirə mədəniyyətinin formalaşdırılması // (metodik tövsiyə), Ümumtəhsil fənlərinin tərbiyəedici imkanları, 2023, s. 16-26

Dissertasiyanın müdafiəsi 11 aprel 2025-ci il tarixdə saat 12⁰⁰-da Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.15 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1000, Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Kitabxana-İnformasiya Mərkəzində tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 11 mart 2025-ci il tarixdə zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 07.03.2025
Kağızın formatı: 60×84^{1/16}
Həcm: 42637
Tiraj: 100

